

Meritokratia meriitteihin perustuvana ulossulkemisena

Lectio praecursoria 25.1.2020

HEIDI ELMGREN

Syksyllä 2005, kun olin juuri muuttanut Jyväskylään, pyrin kampuksen kovatasoiseen kuoroon enkä päässyt. Se tuntui kauhealta. Ja sitten 15 vuotta myöhemmin olin kirjoittanut aiheesta väitöskirjan (Elmgren 2020).

Tämän kertominen tuntuu hävettävältä. Tuo pieni ja triviaali ulossulkeminen oli kuitenkin nuorelle, epävarmalle ja auktoriteettiuskoiselle ihmiselle merkittävä. Se johtuu siitä, että pääsykoeprosessi oli ainakin ulospäin meritokraattinen. Sitä ei voinut kiistää vetoamalla epäreiluteen eikä kyse ollut korruptiosta – kuorohan oli erinomainen. Kyse ei ollut kokemuksen puutteesta: olin laulanut kuoroissa koko ikäni. En vain ollut tarpeeksi hyvä, näin päätin.

Päätin valitettavasti myös, että lauluhaaveet kannattaa unohtaa, kun ei edes kuoroon pääse. Keskeistä on se, että ulossulkemiseni saattoi tuntua pahalta, mutta se oli oikeutettu. Samalla tavoin se, ettei saa apurahaa tai työpaikkaa meritokraattisessa menettelyssä voi olla oikeutettua, vaikka sillä on vakavia seurauksia henkilökohtaiselle taloudelle ja mahdollisesti pitemmän päälle myös omanarvontunnolle.

Ansaittu ulossulkeminen

Meritokratia on tutkimukseni valossa järjestelmä, jossa jotkut ihmiset suljetaan ulos, koska he eivät ole tarpeeksi hyviä. Tällaista ulossulkemista tapahtuu, kun ei saa työtä, jota on hakenut, koska toinen hakija on pätevämpi, tai kun ei pääse opiskelemaan, koska epäonnistui pääsykokeessa.

Tällaista ulossulkemista pidetään yleensä reiluna ja oikeudenmukaisena. Onhan se parempi kuin vaihtoehdot, joissa opiskelupaikat menisivät eniten maksaville tai työpaikat pomon kavereille.

Meritokratiaa tutkitaan usein siitä näkökulmasta, että sen toteutumatta jääminen on ongelmallista. Jonkin valintamenettelyn heikkoja kohtia voidaan kritisoida meritokratian puutteesta. Meritokratia nähdään ideaalina, jota tavoitellaan. Tutkimuksesani halusin kuitenkin osoittaa, että toimivakin meritokratia voi olla ongelmallista.

Ongelmallisuus johtuu siitä, että meritokratia on eriarvoisuuden oikeuttava periaate. Kun meritokraattinen menettely oikeutetusti sulkee jonkun ulos järjestelmästä tai yhteisöstä, joka hyödyttää siihen kuuluvia ihmisiä, tämän ulossulkemisen seuraukset ovat samat kuin jos joku suljettaisiin ulos epäoikeutetusti.

Erona on se, kuten meritokratiatermin kehittäjä, brittiläinen kirjailija Michael Young (2001) on tuonut esille, että oikeutettu ulossulkeminen voi olla tuhoisampaa yksilön minäkäsitykselle kuin epäreilun ulossulkemisen kohteeksi joutuminen. En vain ansainnut tätä. Syy on minussa.

Youngin kuvailema meritokratia teoksessa *Meritokratian nousu* (1958) on dystopia, synkkä kuvaus painajaismaisesta tulevaisuudesta. Kuitenkin siitä tuli nopeasti ihanneyhteiskunnan malli. Meritokratia on niin paljon parempi jakamisen periaate kuin esimerkiksi mainitut nepotismi tai plutokratia, että sen mahdolliset ongelmalliset seuraukset tavataan jättää käsittelemättä. Kun vastaesimerkit ja vaihtoehdot meritokratialle ovat niin huonoja, meriitteihin perustuvan ulossulkemisen huonot puolet jäävät unohduksiin.

Meritokraattisen ulossulkemisen ongelmat

Sosiologisessa tutkimuksessa meritokraattiseen ulossulkemiseen liittyviä ongelmia on eritelty jo pitkään (Ks. esim. Breen & Goldthorpe, 1999; Käyhkö, 2014; Mirowsky & Ross 2005; Skeggs, 1997, 2004). Esimerkiksi koulutuksen periytyvyys haastaa meritokratian myyttiä (McNamee & Miller, 2014).

Meriitit kasaantuvat tavallisesti jo valmiiksi hyvässä asemassa oleville ihmisille. He voivat esimerkiksi käyttää vuosia elämästään hankkimalla koulutusta. Toisten erilaiset elämän lähtökohdat tekevät mahdottomaksi lähteä yrittämään samaa. Meriittien tavoittelun mahdollisuudet eivät siis ole samat kaikille.

Ranskalainen meritokratiakriitikko Dominique Girardot kritisoi teoksessaan *La société du mérite* (2011) erityisesti sitä, että ansaitsemisen periaate laajenee alueille, joille se ei kuulu. Tätä tapahtuu esimerkiksi silloin, kun hyvätuloisuus mahdollistaa paremman terveydenhoidon. Näin mahdollisesti henkilökohtaisiin meriitteihin perustuvat erot palkoissa aiheuttavat terveyseroja.

Kiinnostavinta meritokratiassa on oman tutkimukseni valossa se, että se antaa oikeutuksen eriarvoiselle todellisuudelle. Meritokraattisesti perustellut hierarkiat ovat oikeudenmukaisempia kuin monet muilla tavoin syntyvät hierarkiat, mutta ne ovat silti hierarkioita, arvojärjestyksiä.

Meritokratian oikeutuksen takuuna pidetään usein mahdollisuuksien tasa-arvoa. Tämä on kuitenkin ongelmallista, sillä mahdollisuuksien tasa-arvo ei vastusta hierarkioita sinänsä. Sen sijaan se myöntää, että yhteiskunnassa on toivotumpia ja vähemmän toivottuja asemia, mutta väittää, että tämä voi olla oikeutettua, mikäli kaikilla on jonkinlainen mahdollisuus tavoitella toivotumpaa asemaa.

Olen väitöskirjassani pyrkinyt osoittamaan, että tämä lähestymistapa on riittämätön. Mahdollisuus tavoitella parempaa asemaa ei lopeta vähemmän tavoiteltujen asemien olemassaoloa eikä esimerkiksi tee vähemmän arvostetuista töistä turhia.

Jonkun pitää edelleen tehdä ne. Lisäksi kaikille ei tunnu riittävän töitä ollenkaan. Kaikki eivät edes periaatteellisesti voi siis päästä parempaan asemaan tämän järjestelmän puitteissa.

Hyödyttömät ihmiset

Sekä Girardot että Hannah Arendt teoksessaan *Vita Activa – Ihmisenä olemisen ehdot* (2002) kritisoivat utilitaristista poliittista ajattelua. Kyse ei ole J.S. Millin hienovireisestä eettisestä teoriasta vaan hyötylaskelmista liittyen yksittäisten henkilöiden kustannuksiin valtiolle. Yksinkertaistaen yksilöstä pitäisi olla enemmän hyötyä kuin haittaa yhteiskunnalle.

Girardot argumentoi, että nyky-yhteiskunnassa jokaisen on ansaittava paikkansa. Oman paikan ansaitseminen tapahtuu esimerkiksi hankkimalla meriittejä ja niiden avulla työpaikka ja maksamalla työstä saatavasta palkasta veroja. Näin osallistuu *oikealla tavalla* yhteiskunnan ylläpitoon.

Suomalaisessa mediassa vähän väliä käytävä keskustelu (ks. esim. Hanhinen 2019) ongelmalliseksi kehystetystä ”vastikkeetomasta” sosiaaliturvasta heijastelee Girardot’n väitettä velvollisuudesta ansaita oma paikkansa. Sosiaaliturvamaksuja maksetaan tämän puhettavan mukaan ihmisille vastikkeetta, ilman ”vastinetta rahalle”. Ihmiset saavat tätä tuloa siis ansiotta.

Sosiaaliturvan tarkoitus on kuitenkin taata perusoikeuksien toteutuminen: taata oikeus riittävään elintasoon ja mahdollisuus osallistua päätöksentekoon, turvata vapaus pakosta (esimerkiksi pakkotyöstä millä tahansa ehdoilla), vapaus valita asuinpaikkansa ja näin muodostaa pysyviä ihmissuhteita ja paikkasuhteita. Vastikkeellisen sosiaaliturvan ideassa onkin pohjimmiltaan kyse oikeuksien muuttumisesta ehdollisiksi, ansaittaviksi.

Joidenkin kohdalla oikeuksien kyseenalaistaminen on jo käynnissä: työttömien oikeuksia kyseenalaistetaan julkisessa keskustelussa ja työttömien vanhempien lasten oikeuksia konkreettisesti rajoitettiin viime hallituskaudella antamalla kunnille mahdollisuus rajoittaa lapsen oikeutta osallistua kokopäiväiseen päivähöitoon. Työttömän oikeutta vapautteen pakkotyöstä

kierretään määrittämällä pakkotyö kuntouttavaksi työtoiminaksi. En väitä, että tämä on orjuutta, mutta se koetaan usein nöyryyttäväksi ja pahimmillaan se on riistoa.

Myös työelämässä on nähtävissä monenlaisia meritokraattisia uskomuksia, esimerkiksi käsitys meriittien, kuten ”lahjakkuuden” ja muiden hyvien ominaisuuksien harvinaisuudesta. Meritokraattiselle, kykyjen poikkeuksellisuutta korostavalle käsitystavalle on vierasta ajatella, että jokainen työntekijä on taitava ja arvokas organisaatiolle – saati että jokaisella työttömällä voisi olla jotain tarjottavaa työelämälle.

Työelämän kontekstissa työntekijöiden toiminnan yksityiskohtainen arviointi ja tulospalkkaus nojaavatkin meritokraattiseen logiikkaan, jonka mukaan parhaat tulee palkita mitattujen meriittien perusteella. Meriittien ja työntekijöiden tarkkailun koetaan kuitenkin tutkimusten mukaan huonontavan työelämää (Dejours, Deranty, Renault & Smith 2018) ja se tulkitaan luottamuksen puutteeksi. Työntekijöiden arvostelukykyyn luottaminen sekä vapaus vaikuttaa omaan työhön parantaisivat työhyvinvointia ja työntekijöiden jaksamista.

Tämä hyödyttäisi pidemmän päälle myös organisaatiota – esimerkiksi yliopistoa.

”Ylimääräiset” ihmiset

Arendt kirjoitti vuonna 1951 työttömistä ja kodittomista ihmis-massoista ja siitä, miten nämä ihmiset ovat tavallaan *superfluous*, liiallisia, tarpeettomia, ylimääräisiä: heillä ei ole paikkaa, jossa olla, eikä työtä tai tehtävää, jota tehdä. He eivät siis voi osoittaa ansaitsevansa paikkaansa eikä heistä ole hyötyä yhteiskunnalle. He ovat oikeuksineen menoeriä.

Arendt kirjoittaa teoksessaan *Totalitarismin synty* siitä, kuinka “[t]otalitaariset ratkaisut voivat hyvin selvittää totalitaaristen hallintojen luhistumisesta: ne jäävät eloon vahvoina houkutuksina, jotka pintaautuvat aina kun vaikuttaa mahdottomalta lievittää poliittista, sosiaalista tai taloudellista kurjuutta ihmis-arvoa kunnioittavalla tavalla”. Hän viittaa tässä ”taloudellisesti

ylimääräisten ja sosiaalisesti juurettomien” ihmisten hävittämiseen yhteiskunnasta.

Miljoonat ihmiset pyrkivät tällä hetkellä Eurooppaan paremman elämän toivossa, osa paeten sotaa ja vainoa, osa ilmastomuutoksen aiheuttamaa kuivuutta, osa taloudellista toivotomuutta. Osa heistä annetaan hukkuu Välimereen. Osa heistä on suljettu leireille.

Perusteeksi tälle politiikalle tarvitaan vain pelko siitä, että nämä ihmiset eivät tule ansaitsemaan omaa ylöspitoaan meidän talossamme. Globaaleja ongelmia ei edelleenkään osata ratkoa ihmisarvoa kunnioittavalla tavalla, ja sen myötä olemme antautuneet totalitaarisille houkutuksille sulkea ulos: jätämme heitteille, leiritämme ja karkotamme sotaa käyviin maihin.

Toimintaa muiden tähden, ei tulosten vuoksi

Vakaa päätökseni lopettaa laulaminen alkoi vuosien mittaan lauluhalujen kasvaessa rakoilla. Aloin kyseenalaistaa tulkintani kuoropääsykokeista ja pohtia uusia kysymyksiä: voiko haluta ja saada laulaa, vaikka auktoriteetti antoikin ymmärtää, että ei ehkä kannata?

Kysymys laajenee musiikin ulkopuolelle: voiko asioita tehdä muista syistä kuin erinomaisten tulosten tähden? Kenenkään ei pitäisi joutua ansaitsemaan oikeutta olla osa tätä yhteiskuntaa erinomaisilla tuloksilla, ei tänne syntyvien eikä tänne muualta saapuvien.

Girardot tarjoaa erilaisia vastauksia ja erilaista ymmärrystä inhimillisestä toiminnasta kuin laatuun ja oikeutukseen keskityvät meritokraattiset diskurssit. Pitkäksi venyvä keskustelu kahvitaulla on toimintaa toiminnan itsensä vuoksi, ei väline muiden päämäärien saavuttamiseen. Tällaisen toiminnan tehokkuuden arviointi ei ole mielekäästä, sillä siinä on kyse jostain aivan muusta.

Tarkoitus ei ole tuottaa mitattavia tuloksia vaan tehdä näkyväksi tietty tapa olla yhteydessä muihin. Kyse on Girardot'n mukaan yhdessäolosta, ei hallinnasta (*maîtrise*) niin herruuden kuin taituruudenkaan merkityksessä.

Meritokraattiset menettelyt tähtäävät siihen, että toiminnasta vastaa aina henkilö, joka suoriutuu siitä mahdollisimman laadukkaasti ja tehokkaasti. Muiden ei tarvitse osallistua ollenkaan, sillä he olisivat vain tiellä. Tämä voi olla mielekästä: esimerkiksi on erittäin hyvä, ettei minua päästetä osallistumaan leikkaussaliin ilman tarvittavia taitoja ja koulutusta.

Pitäisi kuitenkin miettiä tarkasti, missä tilanteissa tämä ulossulkeminen voi olla oikeutettua. Erityisesti koulutukseen pääsyn rajoittaminen meritokraattisin perustein luo itseään toteuttavia ennusteita ja edistää sosiaalisten valta-asemien paikoilleen jähmettymistä.

Ulossulkemisella on negatiivisia seurauksia ulossuljetuille ihmisille. Meritokraattinen logiikka kuitenkin ohjaa unohtamaan ulossuljetut sen jälkeen, kun heidän ulossulkemisensa on todettu oikeutetuksi. Näin se elegantilla retorisella liikkeellä sekä oikeuttaa yhteiskunnallisen eriarvoisuuden että tekee parhaansa lakaistakseen sen maton alle.

Oikeutetusti ansaitsematon onni

Kuoropääsykokeiden tarkoitus ei tietenkään ollut vieroittaa minua kokonaan musiikista. Se, että koin ulossulkemisen lannistavana, kertoi kenties enemmän minusta kuin kokeesta. Kokeukseni ei silti ole ainutlaatuinen.

Lannistamisen voisi myös argumentoida olevan oleellinen osa kilpailuprosessia: kilpailussa tuotetaan häviäjiä ja voittajia. Yhteiskunnallisen tehokkuuden kannalta on oleellista, että kaikki eivät jatka harjoittelua. Ulossulkeminen ohjaa resursseja: se luo toisille tilaa erikoistua ja vähentää kilpailua tulevaisuudessa.

Osana väitöskirjaa keräsin musiikkiopisto-opiskelijoiden musiikkiopistokokemuksista laajahkon laadullisen tekstiaineiston. Eräs vastaaja kertoi aloittaneensa innolla sivuaineena toisen instrumentin soiton. Kun ensimmäisessä tutkinnossa arvosanaksi kuitenkin tuli (ikään kuin ”vain”) kolmonen eli hyvä, hän ”suivaantui” siitä niin, että lopetti koko instrumentin soittamisen siihen. Kuitenkin hän omien sanojensa mukaan piti

instrumentin soittamisesta sinänsä. Oma halu toimia muuttuu toisarvoiseksi, kun saa asiantuntijataholta viestin, että tulokset eivät ole kummoisia.

Väitöskirjani kautta voi pohtia esimerkiksi sitä, että musiikki voisi huippusuorituksen sijaan olla tapa olla suhteessa itsen ja toisiin, tai ehkä itse musiikkiin. Musiikin kautta voisi tehdä näkyväksi ja kuuluvaksi jotain oleellista näistä suhteista.

Siteeraan lopuksi Kyllikit ja Tähdentento-orkesterin *Joen pyörteet* -kappaletta (säv. ja san. Aino Sirén). Yhtyeen jäsenet halusivat perustaa kaveriporukalla bändin siitä huolimatta, että osa heistä ei alun perin osannut soittaa mitään soitinta. Taitojen suhteen ulossulkematon lähtökohta ei ole estänyt heitä luomasta erinomaista musiikkia ja mahtava yhteissoitto on taannut vankan fanikunnan.

Kyllikit onkin esimerkki yhteisöstä, joka ei aseta ehtoja osallisuudelle ja toiminnalle ja jossa hallinnan sijaan oleellista on yhdessäolo. Siitä *Joen pyörteetkin* kertoo:

Joen pyörteet ei pelota enää / on niin hurjan hyvä elää /
Teidän kanssa seikkailla / vaikeassa maailmassa.

Jyväskylän yliopisto

Kirjallisuus

- Arendt, Hannah (1951/1973) *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Company.
- Arendt, Hannah (1958) *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Breen, Richard & Goldthorpe, John (1999) "Class inequality and meritocracy: A critique of Saunders and an alternative analysis", *The British Journal of Sociology* 50 (1), 1–27.
- Elmgren, Heidi (2020) *On the Problematic of Meritocracy*. JYU Dissertations 185. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Dejours, C., Deranty, J.-P., Renault, E., Smith, N. H. (2018) *The Return of Work in Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Girardot, Dominique (2011) *La Société du mérite*. Lormont: Bord de l'eau.

- Käyhkö, Mari (2014) "Kelpaanko? Riitänkö? Kuulunko? Työläistaustaiset naiset, yliopisto-opiskelu ja luokan kokemukset", *Sosiologia* 51 (1), 4-20.
- McNamee, S. J. & Miller, R. K. (2014) *The Meritocracy Myth*. 3. painos. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Mill, John Stuart (1863/2012) *Utilitarismi*, suom. K. Saastamoinen. 3. painos. Helsinki: Gaudeamus.
- Mirowsky, John & Ross, Catherine E. (2005) "Education, Cumulative Advantage, and Health", *Ageing International* 30 (1), 27-62.
- Skeggs, Beverley (2004) *Class, Self, Culture*. Lontoo: Routledge.
- Skeggs, Beverley (1997) *Formations of Class and Gender*. Lontoo: Sage.
- Young, Michael (1958) *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033: An Essay on Education and Society*. Lontoo: Thames and Hudson.
- Young, Michael (2001) "Down with meritocracy", *The Guardian*. <<https://www.theguardian.com/politics/2001/jun/29/comment>> (24. 9. 2018).
- Hanhinen, Hanna (2019) "Ministeri Pekonen Uutissuomalaiselle: Vastikkeeton perustulo tällä hetkellä epärealistinen", *Yle Uutiset*. <<https://yle.fi/uutiset/3-10876523>> (28. 11. 2020).

